

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ Ե.Հ.

Հելլենիստական հետազոտությունները Հայաստանում սկիզբ են առել համեմատաբար ուշ: Դա կարող է տարօրինակ թվալ մի ժողովրդի համար, որի հին և հարուստ պատմությունը միշտ եղել է ազգային հպարտության առարկա, յուրատեսակ ազգային բրենդ: XIX դարում հին և միջնադարյան պատմությունը որպես «մշակության անդաստան» տրվեց հայ վիպասաններին, որոնց հեղինակությունը մարդկանց մեջ շատ ավելի բարձր էր, քան ակադեմիական պատմաբաններինը: Իսկ ակադեմիական հայագիտությունը սաղմնավորվեց Վենետիկի Սուրբ Ղազար կղզու Մխիթարյան կաթոլիկ միաբանության գիտական միջավայրում և երկար ժամանակ զարգանում էր գերազանցապես Արևմուտքում (Ֆրանսիա, Գերմանիա, Իտալիա) և Ռուսաստանում: Հայաստանի հին պատմության զարգացման մեջ զգալի ավանդ են ունեցել այնպիսի ականավոր պատմաբաններ և բանասերներ, ինչպիսիք են Անտուան Ժան դը Սեն-Մարթենը (1791-1832)¹, Հուլիուս Հերման Պետերմանը (1801-1876)², Մարի Բրոսսեն (1802-1880), Հենրիխ Հյուբշմանը³, Յոզեֆ Մարկվարտը⁴, Թեոդոր Ռեյնախը⁵, Ֆ. Վինդմանը,

¹ **Saint-Martin A.J.** Histoire d'Arménie XLVIII-462 p., Paris: Impr. royale, 1841; Fragments d'une histoire des Arsacides 2 vol. Paris, 1850.

² **Petermann J.H.** Grammatica linguae armenicae, Berlin, 1837; De Ostikanis, Arabicis Armeniae gubernatrobibus, Berlin, 1840; Beiträge zu einer Geschichte der neuesten Reformen des Osmanischen Reiches, Berlin, 1842; Reisen im Orient, 2 Bde., Leipzig, 1860-1861, S. 47.

³ **Hübschmann J.H.** Über die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen // Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung der indogermanischen Sprachen, 1877, Bd. 23, 5-49; Armenische Studien, vol. I, Grundzüge der armenischen Etymologie 1, Leipzig, 1883; = **Hübschmann J.H.** Die altarmenischen Ortsnamen: Mit Beiträgen zur historischen Topographie Armeniens. Indogermanische Forschungen 16, 1904, S. 197-490.

⁴ **Markwart J.** Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien: Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Wien, 1928, S. 64. Mit 3 Tafeln; id. "Über das Volkstum der Komanen" in W. Bang and J. Marquart, Hrsg.,

Ֆրանց Բուպեն, Ֆ. Մյուլլերը, Պաուլ Անտուան դը Լագարդը⁶, Մաքս Լաուերը, Սոֆուս Բուգեն, Հերբերտ Պետերսոնը⁷ և այլք:

Եվրոպացիների և ռուսների հետաքրքրվածությունն արևելագիտությանը և հայագիտությանը՝ որպես եվրոպական արևելագիտության մի մասի, ակադեմիականից բացի, նաև քաղաքական ենթատեքստ ուներ: XIX–XX դդ. առաջին քառորդում Ռուսաստանը և առաջատար արևմտյան տերություններն Օսմանյան կայսրությունն ընկալում էին որպես «Եվրոպայի հիվանդ մարդ», որի օրերը հաշված են, և նրան համարժեք այլընտրանք էին որոնում, որը ներդաշնակորեն կներգրվեր եվրոպական քրիստոնեական «օրքեստրում»⁸: Եվրոպական մեծ քաղաքականության հետնաբեմում պարբերաբար քննարկվում էր Օսմանյան կայսրության մասնատման և դրա տարբեր հատվածները Հին աշխարհի առաջատար տերությունների հովանուն հանձնելու հարցը: Ենթադրվում էր, որ կայսրության առանցքային տարածքները՝ Բալկանները և Փոքր Ասիան, ձևականորեն կհանձնեն մի ինչ-որ քրիստոնյա ժողովրդի, որը տարածաշրջանում կվարի արևմտյան տերությունների շահերին համապատասխան քաղաքականություն: Բավական երկար ժամանակ այդպիսի ժողովուրդ համարում էին հույներին, որոնք ավանդաբար ընդունվում էին իբրև ինչպես արևմտյան, այնպես էլ արևելաքրիստոնեական քաղաքակրթությունների հիմնադիրներ: Դեռևս Եկատերինա Մեծն էր Միջերկրական ծովում թուրքական նավատորմի լիակատար ջախջախման և Կիլիկիայի կղզիներում հունական հանրապետության⁹ ստեղծման ծրագրեր փայփայում, որից կսկսվեր Հունաստանի և

Osttürkische Dialektstudien, Berlin, 1914, S. 25-238; wiedergedruckt Nendeln-Göttingen, 1970; id. Ērānshahr nach der Geographie des Pseudo-Moses Khorenaci, Berlin, 1901; id. Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, Leipzig, 1903; id. Ueber den Ursprung des armenischen Alphabets in Verbindung mit der Biographie des heil. Mašt'oc', Vienna, 1917; id. Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien. Das Itinerar von Artaxata nach Armastica auf der römischen Weltkarte, Vienna, 1928; id. A Catalogue of the Provincial Capitals of Ērānshahr, Roma, 1931); id. L'Origine et la reconstitution de la nation arménienne/ auteur(s): Josep Marquart - Traduction de Marie-K.-J. Basmadjian, Paris, 1919.

⁵ Reinach T. Mitrdates Eupator, König von Pontos, Leipzig, 1895.

⁶ de Lagarde P.A. Armenische Studien, Dieterich, 1877.

⁷ Petersson H. Arische und armenische Studien, Leipzig, 1920.

⁸ Հին հուն. ὀρθότροα, անտիկ թատրոնում հարթակ երգչախմբի համար, ունիսոն նվագող կոլեկտիվ, նվագախումբ:

⁹ Տե՛ս [Տե՛ս **Усыкина Л.** Екатерина Вторая: Архипелаг – кулак./](http://www.polit.ru/article/2008/12/19/ekaterina/)<http://www.polit.ru/article/2008/12/19/ekaterina/>; **Смилянская Е.Б.** Русские в Средиземноморье. Архипелагская

Բյուզանդիայի վերածնունդը¹⁰: Նման ծրագրեր փայփայում էին Հաբսբուրգների կայսերական ընտանիքում և Եվրոպայի այլ երկրներում:

Պատահական չէ, որ հենց այդ շրջանում են կատարվել Բյուզանդիայի պատմությանը նվիրված առաջին հիմնարար հետազոտությունները, այդ ժամանակ է շրջանառության դրվել «արևելյան հելլենիզմ» հասկացությունը: Հույներին առաջ են մղում որպես Բալկանների և Փոքր Ասիայի իսկական տերեր: Սակայն որոշ ժամանակ անց Արևմուտքի և Ռուսաստանի քաղաքական շրջանակներում, մանավանդ 1770 թ. Պելոպոնեսյան ապստամբության ճնշումից հետո (արևմտյան գրականության մեջ հայտնի է որպես Օրլովյան ապստամբություն)¹¹, ռուս-հունական հարաբե-

экспедиция как опыт освоения культурного пространства. ГИИМ: Доклады по истории 18 века – DHI Moskau: Vorträge zum 18. Jahrhundert Nr. 4 (2010) http://www.perspectivia.net/publikationen/vortraege-moskau/smilyanskaya_mittelmeerraum; **Նոյնի՝** Опыты российского управления «заморскими территориями»: к истории Архипелагского княжества Екатерины Великой (Русь, Россия: Средневековье и Новое время, вып. 4. Четвертые чтения памяти академика РАН Л.В. Милова. Материалы международной научной конференции, М., 26 октября – 1 ноября 2015 г., М., 2015, с. 517-522; **Арш Г.** Греция. Торговля. Просвещение. Война 1768-1774 гг. Восстание в Море; **Зорин А.** Русская ода конца 1760-х – начала 1770-х годов, Вольтер и «греческий проект» Екатерины II. Հրատարակված է ՈԼՕ ամսագրում, 1997, 24. <http://magazines.russ.ru/nlo/1997/24/zorin.html>; **Басилов Ю.** Трансфер республиканских идей во время экспедиций русского флота в Греческий архипелаг (1770-1774).

¹⁰ Անգլիայի դեսպան Ջ. Հարիսն այս առիթով տեղեկացնում էր Լոնդոնին. «Իշխան Պոսյոմկինի միտքն անընդհատ զբաղված է արևելքում կայսրության ստեղծման գաղափարով. նրան հաջողվել է կայսրուհուն վարակել այդ գզացումներով, և նա այնքան է ենթարկվել քիմերների, որ նորածին Մեծ իշխանին կնքել է Կոնստանտին անունով, նրա համար ստնտու է վարձել հույն կնոջ՝ Հեղինե անունով, և իր շրջապատում խոսում է այն մասին, որ նրան բազմեցնի Արևելյան կայսրության գահին: Այդ ընթացքում նա քաղաք է կառուցում Յարսկոյե սելոյում, որը կոչվելու է Կոնստանտինգրոդը» (**Гаррис Д. лорд Мальмсбери.** Россия в царствование Екатерины II (переписка английского посланника при дворе Екатерины II, 1778-1783 (Русский архив, 1874, кн. 1, № 6, стб. 1465-1512):

¹¹ Ալեքսեյ Օրլովն այսպես էր գրում Գրիգորիին այդ տարածաշրջանում ռուսների խնդիրների մասին. «Եթե պիտի գնանք, ապա գնանք մինչև Կոստանդնուպոլիս և ազատագրենք բոլոր ուղղափառներին և բարեպաշտներին ծանր լծից: Եվ կասեմ այնպես, ինչպես ասել է մեր տեր Պետրոս 1-ինն իր հրովարտական. իսկ նրանց՝ անհավատ մահմեդականներին, քշել ավազուտ տափաստանները՝ իրենց հին բնակատեղիներ: Իսկ այստեղ կրկին կտիրի բարեպաշտությունը, և կասենք փառք մեր ամենազոր Աստծուն» (**Орлов А.Г.** 1870 - Первая мысль о морейской экспедиции графа А.Г. Орлова (Заря, 1870, № 6, Прилож). Տե՛ս նաև **Зорин А.Л.** Кормя двуглавого орла... (Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII-первой трети XIX века,

րություններում խոր ճեղք առաջացավ¹²: Օսմանյան լծի տակ գրեթե կես հազարամյակ անցկացրած հույները կորցրել էին երբեմնի ավյունը¹³ և, ինչպես պարզվեց, այնքան չէին համապատասխանում թուրքերի քրիստոնեական այլընտրանքը լինելու դերին: Եվ այդ ժամանակ արևմտյան և ռուս արևելագետների ուշադրությունը տեղափոխվեց հայերի, սիրորինե-

М., 2001, с. 50); Ср. также: **Достоевский Ф.М.** Дневник писателя (Полное собрание сочинений в 30 томах, т. 26, Л., 1984, с. 83).

¹² Ինչպես Պյոտր Մեծի Կասպիական արշավանքի ժամանակ, ռուսները չցուցաբերեցին պատշաճ հաստատամտություն և հետևողականություն ծրագրված խնդիրների իրագործման հարցում. անպատասխանատու կերպով հուսադրելով տեղի քրիստոնյաներին, հատկապես հայերին՝ նրանք վճռական պահին զիջեցին թուրքերին՝ դաշնակիցներին թողնելով բախտի քմահաճույքին: Հույների համար դա վերածվեց ողբերգության, սոսկալի կոտորածի Պելոպոնեսում, որը մնացածներից շատերն ընդմիշտ լքեցին Մորեան: Ծաղկուն երկրամասը վերածվեց խանձված անապատի: Շատերը հիասթափվել էին Ռուսաստանի օգնության հարցում, քանի որ հույների ապստամբությունը, ինչպես պարզվեց, ընդամենը նպատակ ուներ շեղել թուրքերի ուշադրությունը Դանուբի ճակատում ռուսական զորքերի հարձակումից: Իր շահերը պաշտպանելով մերձդանուբյան իշխանություններում՝ Ռուսաստանը լքեց ապստամբներին, մատնելով գազազած մահմեդականների կամայականությանը: Վերջիններս իրենց պարտության վրեժը հանեցին թշվառ հույներից: Բացի այդ, Պելոպոնեսի տեռորը նպատակ ուներ օսմանահպատակ քրիստոնյաների մեջ մեկընդմիշտ կոտրելու ռուսների հետ համագործակցելու փափագը:

¹³ «Տեղի ժողովուրդները կեղծավոր են, խաբեբա, անկայուն, ամբարտավան, վախկոտ, փողի ու ավարի սիրահար, այնպես որ՝ ոչինչ նրանց չի կարող հետ պահել այս ձգտումից: Դյուրահավատությունը և թեթևամտությունը, թուրքերի անունը լսելուց դողալը նույնպես մեր հավատակիցների վերջին հատկանիշներից չեն», - զայրույթով գրում էր Ա.Գ. Օրլովը: Մերօրյա պատմաբան Կ. Գոլովաստիկովն այսպես է բնութագրում այդ իրավիճակը. «Օրլովի արշավախմբի հետ արշիպելագ եկած ռուսները ստիպված էին հուսահատություն ապրել. ժամանակակից հույները նման չէին հին սպարտացիներին և Մարաթոնի հաղթողներին: Ե՛վ ռուսները, և՛ եվրոպացիները սկսեցին հանգել այն մտքին, որ կղզիների բնակիչները, որոնք քամահրանքով էին վերաբերվում անտիկ հուշարձաններին, արժանի չեն իրենց մեծ անցյալին: Ըստ էության, դա արդարացում ծառայեց մշակութային արժեքների կոլեկցիոններիության և դուրսկրման համար. արխիպելագի «հին մարմարե իրերը» («древняя мраморная штучка»), Սպիրիդովի ռուսահայտնությամբ, շուտով դարձան էրմիտաժի ցուցանմուշներ» (**Головастиков К.** Россия – владелица греческих островов. Как русские в порядке эксперимента создали Архипелагское великое княжество – колонию в Эгейском море, гораздо более свободную, чем метрополия, и нашли на ней могилу Гомера (http://riata.ru/kul_tura/item/642-rossiya-vladelitsa-grecheskikh-ostrovov.html; <https://arzamas.academy/materials/87>)). Տե՛ս **Смилянская Е.Б.** Русские в Средиземноморье. Архипелагская экспедиция как опыт освоения культурного пространства. ГИИМ: Доклады по истории 18 века – DHI Moskau, Vorträge zum 18 Jahrhundert, Nr. 4 (2010) http://www.perspectivla.net/publikationen/vortraege-moskau/smilyanskaya_mittelmeerraum.

րի, արաբների ու հրեաների վրա: Այդ ժողովուրդների մեջ թերևս ամենապասիոնար և ճկուն հայերը, այսպես կոչված «Արևելքի շվեյցարացիները», թվում էր՝ ամենահարմարն էին էմիսար ազգի դերի համար: Հայերը պետք է բոլորից շատ շահագրգռված լինեին տարածաշրջանում արևմտյան քաղաքակրթական արժեքների առաջնորդման գործում: Արաբները հարմար չէին այդ դերին, քանի որ մահմեդական էին և խաչակրաց արշավանքների ժամանակներից չէին վստահում եվրոպացիներին, ասորիների մեծ մասն իսլամացված և արաբացված էր, հրեաները, չնայած վառ արտահայտված պասիոնարությանը, կրոնական և մի շարք այլ գործոնների պատճառով նույնպես հարմար չէին տարածաշրջանում արևմուտքի և հատկապես Ռուսաստանի գործադիր տնօրենի դերին: Հայերի օգտին վկայող ևս մեկ հանգամանք էր այն, որ քաղաքական առումով հայությունը բավարարում էր թե՛ Արևմուտքին, թե՛ Ռուսաստանին, ինչպես նաև տարածաշրջանի մահմեդական ժողովուրդների մեծ մասին (բնականաբար, թուրքերից, քրդերից և չերքեզներից բացի, որոնց, ինչպես ենթադրվում էր, նրանք պետք է դուրս մղեին այս տարածաշրջանից)¹⁴: Այս ամենով է բացատրվում Նոր և Նորագույն ժամանակների առաջատար տերությունների ակադեմիական շրջանակների աճող հետաքրքրությունը արևելագիտության և ի մասնավորի՝ հայագիտության հանդեպ:

Որևէ տարօրինակ բան չկա առ այն, որ հելլենիստական պատմության հետազոտությունները զարգացել են նաև «գաղութային» արևելագիտության հունով: Գրեթե մեկուկես հարյուրամյակ հելլենիզմի պատմության առանցքային քննույթն է եղել այսպես կոչված «սպիտակ մարդու բեռը»: Այդ քննույթնի հիմքում արևմտյան գաղութարարի կուլտուրտրեզերյան առաքելության գաղափարն էր, որը եվրոպական քաղաքակրթության լույսն էր բերում Արևելքի ժողովուրդներին՝ հանուն սեփական իսկ բարօրության: Հունա-մակեդոնական նվաճողներին և նրանց հաջորդած հռոմեացիներին հետազոտողները դիտարկում էին բացառապես եվրոպական քաղաքական և էմոցիոնալ «էլիտիզմի» դիրքերից:

¹⁴ Հայերը, հույների նման, չնայած եվրոպական երկրներում, Ռուսաստանում և Օսմանյան կայսրությունում վառ արտահայտված ողջ պասիոնարությանը, իրենց հայրենիքում պատրաստ չէին լուծելու լուրջ խնդիրներ և անհաջողության մատնվեցին:

Սակայն տարօրինակորեն առաջատար արևմտյան պատմաբաններից կամ բանասեր հայագետներից գրեթե ոչ մեկը Հայաստանի պատմության և մշակույթի մեջ չտեսավ հելլենիզմի գծեր: Ճիշտ նույն կերպ էլ հելլենիզմի XIX դարի և XX դարի առաջին կեսի պատմագրության հսկաներից և ոչ մեկը, լինեն Յ. Դրոյզենը, Մ.Ա. Ռոստովցևը, Ֆ.Ֆ. Ջելինսկին, Է. Բիքերմանը, Վ. Թարնը, Ֆ. Ուլբանքը թե այլք, չփորձեց ներառել Հին Հայաստանի պատմությունը և մշակույթը հելլենիստական քաղաքակրթության միասնական համատեքստում: Քաղաքական, տնտեսական և մշակութային առումով Հայաստանը, ըստ էության, դիտարկվում էր որպես Pax Iranica-ի մաս, որը հնում գրեթե թշնամական վերաբերմունք ուներ հելլենիստական-հռոմեական աշխարհի նկատմամբ: Գուցե սա բացատրվում է նրանով, որ հայկական, Կոմմագենեի և Ծոփքի Երվանդականները, ընդհուպ այդ հարստության անկումը, հաջողությամբ դիմադրում էին Սելևկյան էքսպանսիային, իսկ Արտաշեսյանների գահակալումից հետո Հայաստանն էլ ավելի արդյունավետ էր դիմակայում Սելևկյաններին՝ Տիգրան Մեծի օրոք ուղղակիորեն ոչնչացնելով այդ հունա-մակեդոնական թագավորությունը: Ինքնիշխանության ձգտումը և սեփական պետականության ամրապնդումը, մրցունակությունն ու ազգային շահերին հետամուտ լինելը արևմտյան և ռուս հետազոտողներն ընկալում էին որպես հայերի և Հայաստանին սահմանակից ժողովուրդների կողմից հելլենիստական արժեքների անընկալունակության դրսևորում: Հունա-մակեդոնական և հունա-հռոմեական քաղաքակրթությունների տարրերը, որոնք ամենուրեք հանդիպում են Եփրատից արևելք ընկած երկրներում, դիտարկվում էին որպես պատահական և անէական օտար մասնիկներ, որոնք հեռավոր արևելք են բերել հույն գաղութարարները: Սելևկյանների պետության կազմի մեջ չմտած երկրների և ժողովուրդների պատմության և մշակույթի՝ որպես հելլենիստականի ընկալումը եկավ ավելի ուշ՝ Երկրորդ համաշխարհայինից հետո (ընդ որում՝ ոչ միանգամից և ոչ բոլորի մոտ): Իսկ մինչ այդ Հայաստանը և մյուս առաջավորասիական երկրները արևմտյան և ռուսաստանցի պատմաբանների կողմից դիտարկվում էին (գաղութատիրական քննույթի լավագույն ավանդույթներով) լոկ որպես օբյեկտ, որին ուղղված էր հույն-մակեդոնացիների և նրանց փոխարինած հռոմեացիների ակտիվ քաղաքական և էմոցիոնալ գործունեությունը:

Սակայն հայ պատմաբաններն իրենք էլ Հայաստանը չէին ընկալում որպես հելլենիստական քաղաքակրթության բաղկացուցիչ մաս: Մխիթարյան նշանավոր հայագետների՝ Մ. Չամչյանի (1738-1823), Ա. Գարագաշյանի (1818-1903), Ղ. Ալիշանի (1820-1901) և նաև ռուսահայատակ հայագետների աշխատություններում, ինչպիսիք էին օրինակ Սանկտ Պետերբուրգի համալսարանի պրոֆեսոր Քերովբե Պատկանովը¹⁵, Գրիգոր Խալաթյանցը (1858-1902), իսկական գաղտնի խորհրդական Մկրտիչ Էմինը¹⁶, Լեոն (Առաքել Բաբախանյան, 1860-1932), գեթ մի ակնարկ չկա Հայաստանում հելլենիզմի վերաբերյալ: Անգամ ականավոր պատմաբան Նիկողայոս Ադոնցի աշխատություններում չեն հիշատակվում հելլենիստական հարաբերությունները Հայաստանում կամ հարակից երկրներում, և դա այն դեպքում, երբ Ն. Ադոնցի ռուսանոլական և մագիստրոսական տարիները Ս. Պետերբուրգի համալսարանի պատմա-բանասիրական ֆակուլտետում և դասախոսական կարիերայի սկիզբը համընկան նույն համալսարանում Ռուսաստանում հելլենիզմի խոշոր մասնագետ Մ. Ռոստովցևի դասավանդման տարիների հետ: (Թեպետ, հանուն արդարության պետք է նշել, որ Ն. Ադոնցի գիտական հետաքրքրությունների ոլորտն ավելի շատ կապված էր Հայաստանի միջնադարի, քան հին պատմության հետ, իսկ նույն Ռուսաստանում, Եվրոպայում սովորած Վ. Ռոստովցևից բացի, ոչ ոք հելլենիզմի մասին պատկերացում չունեիր):

Եվրոպայի և Ռուսաստանի համալսարաններում լավ դպրոց անցած հայ հետազոտողները նվիրական աշխատանք են կատարել արևմտյան և ռուսաստանյան ակադեմիական հանրությանը արժեքավոր այն տեղեկություններին ծանոթացնելու գործում, որը կա հայկական միջնադարյան

¹⁵ Catalogique de la litterature armenienne depuis le commencement du V jusqu'a XVI siecle. -St.Petersburg, 1859; **Патканов Н.О.** Библиографический очерк армянской литературы, СПб., 1880; «Ванские надписи и значение их для истории Передней Азии». Սույն աշխատանքը տպագրվել է առանձին հոդվածներով՝ «Журнал Министерства Народного Просвещения» ամսագրի էջերում, 1874, 1875, 1881 և 1883 թթ. համարներում, ամսագրի 1883 թ. դեկտեմբերյան (№ 12) համարում:

¹⁶ **Эмин Н.О.** Очерк религии и верований языческих армян, М., 1864; **նույնի՝** Краткий очерк истории армянской восточной церкви (Православное обозрение, 1872, № 5, с. 657-698) և առանձին՝ М., 1872; **նույնի՝** Вахагн-Вишапаках армянской мифологии есть Индра-Vritrahan Риг-Веды, СПб., 1873, **նույնի՝** Несколько страниц сравнительной мифологии (Труды Восточного Отделения Императорского Русского Археологического Общества, ч. 17, 1874 с. 93-129) և այլն:

աղբյուրներում և ազգագրական նյութերում: Սակայն Ռուսաստանի հայագետների միայն երկրորդ սերունդը՝ Ն. Ադոնց, Ն. Մառ և Հ. Օրբելի, Հ. Մանանդյան, իսկ Վենետիկում՝ Ղ. Ալիշան, համարձակվեց ինքնուրույն ընդհանրացումներ կատարել հայագիտության ոլորտում:

Հայաստանի պատմության հեղինակական հետազոտությունների ոլորտում բեկում նկատվեց XX դարի կեսին մոտ: Որակական փոփոխություններն ակնհայտ դարձան արդեն XX հարյուրամյակի երկրորդ կեսին: Այդ ժամանակ անտիկագիտության¹⁷ և Հին Հայաստանի պատմության ուսումնասիրման կենտրոններ էին մնում Լենինգրադի համալսարանական և ակադեմիական կենտրոնները: Այստեղ հիմնարար դպրոց է անցել երիտասարդ հետազոտողների մի ամբողջ սերունդ, որոնք, վերադառնալով Հայաստան, հայկական հեղինակության հիմքերը դրեցին:

Ինչպես և ողջ խորհրդային պատմագրությունը, հայկական խորհրդային պատմագրությունը նույնպես խցկեցին ֆորմացիոն տեսության պրոկրուստյան մահիճ: 1920-1930 թթ. ԽՍՀՄ-ում ծավալվեց գիտական բանավեճ Արևելքում ստրկության և ստրկատիրական հասարակարգի շուրջ: Որոշ խորհրդային պատմաբաններ, լինելով Օսվալդ Շպենգլերի տեսությունների ազդեցության ներքո, փորձում էին խորհրդային պատմագիտության մեջ հայտնի և ընդունված հինգ հասարակական-տնտեսական հասարակարգերին հավելել ևս մեկը՝ «ասիական» (արխաիկ) հասարակական-տնտեսական հասարակարգը՝ հիմնված արտադրության ուրույն՝ ասիական եղանակի վրա, որը գոյություն ուներ միայն ասիական հասարակություններում¹⁸: Ինչպես հայտնի է, «ասիական» հասարակարգի տեսությունը մշակել է դեռևս Կարլ Մարքսը «Կապիտալիստական արտադրությանը նախորդող ձևերը» աշխատությունում («1857-1859 թթ. տնտեսական ձեռագրեր» բաժնում): Սակայն արտադրության ասիական եղանակի կողմնակիցների դեմ հանդես եկան մարքսիստ պատմաբան-ունիվերսալիստները, որոնք աշխարհի երկրներում և տարածաշրջաններում արտադրահարաբերությունների վերլուծության հիման վրա եկել են այն եզրահանգման, որ նման արտադրատեղանակ գոյություն ունի ոչ միայն

¹⁷ Ст'у Проект «Санкт-Петербургские антиковеды» // <http://centant.spbu.ru/spbant/alph.html>:

¹⁸ Ст'у Рабство в странах Востока в средние века. Отв. Ред. О.Г. Большаков, Е.И. Кычанов, М., 1986:

արևելյան հասարակությունների զարգացման նախնական փուլերում, այլև առհասարակ բոլոր հասարակություններում՝ այն համարելով բացարձակ և ընդհանրական: Սրանից ելնելով՝ արևելյան այնպիսի հասարակություններ, ինչպիսին է Եգիպտոսը, Նոր թագավորության շրջանում կամ Աքեմենյանների տերությունը, սկսեցին սահմանվել որպես դասական ստրկատիրական հասարակություններ, որոնք, ըստ էության, ոչնչով չէին տարբերվում հունական պոլիսներից կամ Հին Հռոմի հասարակարգից: Մարքսիստական այս պարզեցված տեսության հիմքում համաշխարհային պատմական գործընթացի միասնության գաղափարն էր, որը դրսևորվում էր հասարակարգերի հերթագայության միջոցով՝ որպես մարդկության պատմական զարգացման ընդհանրական փուլեր:

«Հնգանդամ տեսության» հիմնադիր ընդունված է համարել խոշոր եգիպտագետ և ասորագետ, Խորհրդային Միությունում Հին Արևելքի պատմագիտական դպրոցի հիմնադիր Վ.Վ. Ստրուվեին: Նրա տեսական սխեմաները նույնացվել են Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի մոտեցումների հետ և, որոշ վերապահումներով ու շտկումներով, տիրապետող են մնացել խորհրդային պատմագիտության մեջ ընդհուպ վերակառուցման սկիզբը:

Սակայն ողջ արհեստականությամբ և «գաղափարախոսական ականջները ձգելով» հանդերձ՝ «հնգանդամ տեսությունը» թույլ տվեց նորովի նայել Արևելքի պատմությանը և ազդակ հաղորդեց Հին Հայաստանի պատմության զարգացմանը: Վ.Վ. Ստրուվեի ունիվերսալիստական, համահավասարեցնող մոտեցումը, հատկապես հրաժարումը հատուկ՝ զուտ ասիական հասարակական-տնտեսական հասարակարգի հարացուցից, համենայնդեպս՝ տեսության մեջ, հավասարության նշան դրեց Արևելքի և Արևմուտքի, Հյուսիսի և Հարավի միջև: Եվրոպան զրկվեց բացառիկության և եզակիության բրենդից՝ փոքր-ինչ թուլացնելով ավանդական արևմտակենտրոն դիրքորոշումները խորհրդային պատմագիտության, հատկապես արևելագիտության մեջ: Խորհրդային պատմագիտության մեջ դրվեց հելլենիստական աշխարհի աշխարհագրական և ժամանակագրական շրջանակների հարցը, որոնք զգալիորեն ընդլայնված էին: Առաջարկվեց դրանք տարբեր կերպ սահմանել յուրաքանչյուր առանձին երկրի համար: Մի կողմից՝ հելլենիզմի աշխարհագրական սահմանները բավական ընդլայնվեցին դեպի Արևելք, մյուս կողմից կասկածի տակ դրվեց հելլենիստական աշխարհի շրջանակների մեջ Մակեդոնիան և Հունաստանն ընդգրկելու

իրավաչափությունը: Նշվեց հելլենիզմի կենսունակության և անգամ Արևելքում հունա-մակեդոնական թագավորությունների անկումից հետո նրա տարրերի ամրապնդման և արմատավորման երևույթի մասին: Ա.Բ. Ռանովիչն առաջարկեց հելլենիզմը դիտարկել որպես անտիկ ստրկատիրական հասարակարգի զարգացման փուլ¹⁹, որն ինքնին տարօրինակ չի թվում, եթե նկատի ունենանք, որ Վ.Վ. Ստրովեն դասական ստրկատիրական հասարակությունների թվին էր դասում Աքեմենյան տերությունը և Քաղդեական թագավորությունը:

Այդ նույն ժամանակ ի հայտ են գալիս Սուրեն Տիգրանի Երեմյանի (1908-1992) աշխատությունները՝ նվիրված հելլենիզմին Հայաստանում: Հայաստանը հելլենիստական պետություն ճանաչելու առաջին քայլը դարձան այն ուսումնասիրությունները, որոնցում Ս. Երեմյանը, հենվելով առաջին հերթին հայկական աղբյուրների վրա, փորձեց Հին Հայաստանը ներկայացնել որպես Միջերկրածովյան տիպի ստրկատիրական երկիր²⁰: Նա մշակեց Հայաստանում և սահմանակից երկրներում ստրկատիրական կարգի զարգացման շրջափուլայնացումը. համայնքային-ստրկատիրական շրջան (մ.թ.ա. VII-IV դդ.), ստրկատիրական տնտեսության ծաղկման շրջան (մ.թ.ա. III դ. - մ.թ. II դ.), ստրկատիրական արտադրահարաբերությունների ճգնաժամի և անկման շրջան (մ.թ. III-IV դդ.): Այս մոտեցումը լիովին տեղավորվում էր Վ.Վ. Ստրովենի և Ա.Բ. Ռանովիչի սխեմայում և արժանացել է Ի.Վ. Ստալինի բարձր գնահատության, որը երկու անգամ Ս. Երեմյանին հրավիրել է իր մոտ՝ Կրեմլ, որպեսզի մուրաբայով մի բաժակ թեյի շուրջ քննարկի Խորհրդային Անդրկովկասի և Կենտրոնական Ասիայի պատմության հետ կապված հայեցակարգային հարցերը: Ըստ էության, Ս. Երեմյանի հայեցակարգն ընդունվեց որպես առանցքային ԽՍՀՄ հին ժողովուրդների պատմության լուսաբանման համար: Այդ նույն ժամանակ մեծ թափ են ստանում Հյուսիսային Մերձսևծովյան հելլենիստական քաղաք-պետու-

¹⁹ **Ранович А.Б.** Эллинизм и его историческая роль, М.-Л., 1950.

²⁰ **Еремян С.Т.** История СССР с древнейших времен до образования древнерусского государства (ձեռագիր իրավունքով), М.-Л., 1939, ч. I-II; **նույնի՝** Основные черты общественного строя Армении в эллинистический период (Изв. Академии наук Армянской ССР. Общественные науки, 1948, № 11).

յունների հնագիտական հետազոտությունները: Հյուսիսային Մերձսևծովի հելլենիստական ուսումնասիրություններում մեծ ավանդ ունեն Հ.Ա. Օրբելին²¹, Տ.Վ. Բլավատսկին²², Վ.Ֆ. Գրինևիչը²³, Գայդուկևիչը²⁴, Գ.Ա. Կոշելենկոն:

Հայաստանում և Անդրկովկասում ստրկատիրական հասարակարգի հայեցակարգն իր հետագա զարգացումն ստացավ Սուրեն Երեմյանի ավելի ուշ շրջանի աշխատություններում²⁵: Ինչպես հայտնի է, քաղաքային կարգը միշտ էլ եղել է հելլենիզմի ցուցիչը: Նրա օգնությամբ համեմա-

²¹ Նախապատերազմյան տարիներին բուռն գործունեություն ծավալեց Հ.Ա. Օրբելին, որն իրավամբ համարվում է խորհրդային ստորջրյա հնագիտության հիմնադիրը [Տե՛ս **Օրբելի Ք.Ս.** Исследования и изыскания: материалы к истории подводного труда с древнейших времен до наших дней, М.-Л., 1947]. Նա հասցրեց իրականացնել մի ամբողջ շարք հետախուզական հետազոտություններ և կազմեց ստորջրյա հնագիտության զարգացման բազմամյա հեռանկարային ծրագիրը: Այդ ծրագրի առաջնահերթ խնդիրներից մեկը ԽՍՀՄ հիդրոհնագիտական քարտեզի կազմումն էր (Տե՛ս **Արբուով Մ.Վ.** Античная география Северного Причерноморья. Российская Академия наук. Серия «Страницы истории нашей Родины», М., 1992, с. 15). **Տենցիцкая И.С.** Македония, Греция и Северное Причерноморье в период эллинизма (История Древнего мира. Расцвет древних обществ, М., 1983, с. 353-367).

²² **Блаватский Т.В.** Западнопонтийские города в VII-I вв. до н.э., М., 1952; **Նույնի՝** О северной окраине Скифии Геродота (Материалы и исследования по археологии СССР, далее – МИА, 1969, № 169); **Նույնի՝** Природа и античное общество, М., 1976; **Նույնի՝** Дионисий Ольвианский (Советская археология, далее – СА, 1978, № 3); **Նույնի՝** О древней навигации и задачах подводной археологии (Проблемы советской археологии, М., 1978); **Коселенко Г.А.** Открытие затонувшего мира, М., 1963; **Потере Б.Г.** Кораблекрушение конца IV-начала III в. до н.э. около Донузлава (СА, 1969, № 3); **Петерс Б.Г.** Приемы подводных археологических работ при изучении остатков древнего кораблекрушения (Морские подводные исследования, М., 1969).

²³ **Гайдукевич В.Ф.** Боспорское царство, М.-Л., 1949; **Նույնի՝** О путях прохождения древнегреческих кораблей и Понте Эвксинском (КСИА, 1969, вып. 116, 64).

²⁴ Վ.Է. Գրինևիչի աղմկահարույց հնագիտական հետազոտությունները Խերսոնեսի շրջանում [Գրиневи́ч К.Э. Исследования подводного города в 1930-1931 гг., М., 1931; **Նույնի՝** О достоверности сведений Геродота об Ольвии (ВДИ, 1964, № 1) հիմնված էին նյութերի անբարեխիղճ կեղծումների վրա, սակայն դրանք ազդակ հաղորդեցին ԽՍՀՄ-ում ստորջրյա հնագիտության զարգացմանը:

²⁵ **Еремян С.Т.** Армения в период кризиса рабовладельческого общества и формирования феодальных отношений (Очерки истории СССР. III-IX вв. Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., М., 1958, с. 167-169); **Նույնի՝** О рабстве и рабовладении в Древней Армении (ВДИ, 1950, № 1, с. 12-26); **Նույնի՝** Рабовладельческое общество древней Армении (դոկտորական ատենախոսության ավտոռեֆերատ), М., 1953; **Նույնի՝** Проблемы падения рабовладельческого общества и зарождения феодальных отношений в древней Армении (Доклад советской делегации на XXIII Международном конгрессе востоковедов, М., 1958).

տարար դյուրին էր այս կամ այն երկիրը հարաբերակցել հելլենիստական քաղաքակրթության հետ: Ուստի, Ս. Երեմյանի՝ Հին Հայաստանում և Անդրկովկասում հելլենիզմի պատմության ուսումնասիրման հաջորդ քայլը դարձան Հայաստանի հելլենիստական ուրբանիստիկայի հարցերին նվիրված հետազոտությունները²⁶: Ս. Երեմյանի տեսական մշակումները հելլենիստական հետազոտությունների խթան հանդիսացան ոչ միայն Հայաստանում, այլև առհասարակ խորհրդային պատմագիտության մեջ:

Հելլենիստական Հայաստանի քաղաքական պատմության հանդեպ հետաքրքրության ակնհայտ դրսևորում սկսվեց պատերազմական և հետպատերազմյան տարիներին: Ըստ երևույթին, հելլենիստական և հելլենիստական-հռոմեական դարաշրջանների պատմությունը, հատկապես պատերազմը Հռոմի և Արևելքի հելլենիստական տերությունների միջև, ոչ ակնհայտորեն առնչվում էր Հայրենական մեծ պատերազմի և Սառը պատերազմի իրողություններին: Պատահական չէ, որ պատերազմական տարիներին հայկական գեղարվեստական գրականությունում վերածնվեց պատմավեպի ժանրը, որը մինչ այդ «պահված էր թաքստոցում»: Մեկը մյուսի հետևից սկսեցին լույս տեսնել ստեղծագործություններ, որոնք գովերգում էին հայ ժողովրդի հերոսական սխրանքը արտաքին և ներքին թշնամիների հանդեպ²⁷: Իսկ պատմագրությունում ի հայտ են գալիս աշխատություններ՝ նվիրված Մեծ Հայքի թագավորության ռազմական պատմությանը և Արտաշեսյանների փայլուն հարստության որոշ ներկայացուցիչների: Այդ տարիներին լույս տեսան Հ.Հ. Մանանդյանի (1873-1952)²⁸ թերևս լավագույն աշխատությունները: Առաջին անգամ հայ-հռոմեական պատերազմներն սկսեցին դիտարկել ոչ հռոմեական իմպերիալիզմի դիրքերից, ինչպես ավանդաբար ընդունված էր արևմտյան և ռուսական պատմագրության մեջ: Հռոմն այլևս չէր ընկալվում որպես առաջավոր արևմտյան քա-

²⁶ **Еремян С.Т.** Развитие городов и городской жизни древней Армении (ВДИ, 1950, № 3, с. 11-31).

²⁷ 1943-46 թթ. Դ. Դեմիրճյանը գրեց «Վարդանանք» վեպի 1-2 հատորները զրադաշտական Իրանի դեմ հայոց պատերազմի մասին (2-րդ վերամշակված տարբերակը հրատարակվել է 1951 թ.), իսկ Ս. Չորյանը 1944 թ. հրատարակեց «Պապ թագավոր» և «Հայոց բերդը» (1959 թ.) վեպերը: Հայոց երիտասարդ թագավոր Պապը ներկայացվել է որպես բարեփոխիչ-պետական գործիչ, Ստալինի սիրելի՝ ռուս ցար Իվան Ահեղի տիպի: Պապին խանգարեցին իրականացնել բարեփոխումները իշխանները և եկեղեցականները, որի պատճառով երկիրը թուլացավ և բաժանվեց կայսրությունների միջև:

²⁸ **Манандян А.Я.** Круговой путь Помпея в Закавказье (ВДИ, 1939, № 4 (9), с. 70-82).

ղաքակրթության քվինթեսենցիա, որի առաքելությունը լուսավորության լույս սփռելն էր բարբարոս Արևելքի վրա: Ընդհակառակը, այն ներկայացվում էր որպես գիշատիչ իմպերիալիստական կայսրություն, որը, ձգտելով համաշխարհային տիրապետության, ժողովուրդներին բերում էր ստրկացման և տնտեսական լծացման, իսկ երբեմն էլ՝ ամբողջ ազգերի և ցեղերի բնաջնջման²⁹: Միևնույն ժամանակ, Արտաշեսյանների հայկական հելլենիստական թագավորությունն ընկալվում էր որպես հիմքային պետական կազմավորում, որը ներդաշնակորեն համադրում էր բուն տեղական (համայնքային), արևմտյան պոլիսային (հունա-մակեդոնական) և արևելյան կայսերական (իրանա-սեմական) սկզբունքները: Սա հայկական պատմագիտության էական առաջընթաց էր: Հելլենիստական Հայաստանի հոգևոր կյանքի ուսումնասիրության հարցում մեծ ներդրում կատարեցին իրենց ժամանակից առաջ անցած այնպիսի հետազոտողներ, ինչպիսիք էին Թադոս Ավդալբեգյանը³⁰ և Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը³¹:

Հոդվածի շարունակությունը կտպագրվի 2019 N 1-ում:

²⁹ **Манандян А.Я.** Тигран Второй и Рим: в новом освещении по первоисточникам (Арм. фил. АН СССР, Ин-т истории [հայ. թարգմ.՝ Ա.Ա. Պապովյան], Ե., 1943).

³⁰ **Ավդալբեգյան Թ.**, Միհրը հայոց մեջ (Հայագիտական հետազոտություններ, Ե., 1960):

³¹ **Մելիք-Օհանջանյան Կ.**, Ազաթանգեղոսի բանահյուսական աղբյուրների հարցի շուրջը [Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետև՝ ՊԲՀ), 1964, հ. 4]: